

המהפכה השקטה: מיתוס, מדע ומה שביניהם

ישראל ברטל

יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, מגמות בחקר ארץ־ישראל ויישובה היהודי, 1881-634. המכון לחקר תולדות ישראל ע"ש ב"צ דינור, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, 249 עמ'.

הקדעים והטלאים התרבותיים המשמשים את הלאומיות הם לעתים קרובות המצאות היסטוריות שרירותיות. כל קדע או טלאי אחרים יכלו לשמש את הלאומיות בהצלחה דומה, אבל מכאן לא נובע, בשום פנים ואופן, שעקרון הלאומיות עצמו - בניגוד להתגלמותיו ולמופעי הספציפיים - הוא ענין מקרי ומותנה.¹

שבעים שנה הלפו מאז ביקש יצחק בן־צבי להוכיח בשיטות מחקר מדעיות את זיקת היהודים לארץ־ישראל:

הקשר הזה בין המוני העם העובד ובין אדמתו לא ניתק במשך, לפחות, עשרים דורות אחרי החורבן. ולא עוד אלא שגם לאחר שרוב העם נעתק מן הקרקע לגמרי... עוד נר ישראל טרם יכבה בארץ. לא היה אף רגע בדברי ימי עמנו בארצו של ניתוק הפתיל החי, המקשר את האומה כלה, באשר היא שם, עם ארץ מולדתה, באמצעות הנימים הדקים של שארית היישוב, שנשארה בארץ. מסקנתנו זו, כי שאר היישוב

היהודי לא נעקר מעולם מהארץ, נשענה על תקירה ובדיקה היסטורית מפורטת, והיא מסתייעת על עדויות חשובות ונאמנות.²

בן־צבי, ציוני־סוציאליסט שהקדיש עשרות שנים מחייו לחקר תולדות היהודים בארץ־ישראל, קשר בדברים אלה את הרעיון הציוני, המעשה היישובי והמחקר ההיסטורי. מיתוס לאומי־חילוני, יורשו של המיתוס הדתי הנושן על זיקת ישראל לארץ הקדושה, הוכח בעבודתו של ההיסטוריון. ספרו של בן־צבי 'שאר ישוב', שראה אור בשנת תרפ"ז, היה מקרה מובהק של מחקר היסטורי 'מגויס'. המישים שנה לאחר הופעת לקט מאמרים זה כתב ישראל קולת, פרופסור באוניברסיטה העברית, במאמר שהתפרסם בהוברת הראשונה של 'קתורה':

יצירת התמונה המקפת של ההיסטוריה הציונית לא תחייב את ההזדהות הכפויה של הפרט עם היסטוריה זאת - אולם היא תעמיד אותו על עושרה הגלוי והגנוז ועל המשמעות שהוקנתה לה על ידי הדורות הקודמים. פרישת אופקי הזמן ומרחבי הדורות תלמד אותו על המציאות והתנועה שבתוכם נולד - בידו הבחירה לאמצע לעצמו, לשנותם או לנטשם. ככל שההיסטוריה הציונית הישובית חשובה להכרת עצמנו ולהכרת מעמדנו הנה אין לתלות בה תקוות מופרזות. היא כשלעצמה אינה יכולה לבוא במקום ההכרעה של הפרט על זהותו. טענה כי ההיסטוריה עצמה היא התגלות זהות והפרט נתון בתוכה מרצונו ושלא מרצונו היא עצמה טענה ערכית שאין להוכיח אותה על ידי ההיסטוריה. רשאי המאמין בסגולות היישוב

2 י' בן צבי, שאר ישוב: מאמרים ופרקים בדברי ימי היישוב העברי בארץ־ישראל ובחקר המולדת, תל־אביב תרפ"ז, עמ' ג-ד.

1 א' גלנר, לאומים ולאומיות, תל־אביב תשנ"ד, עמ'

שער גיליון 1 של 'קתדרה' (אלול, תשל"ו)

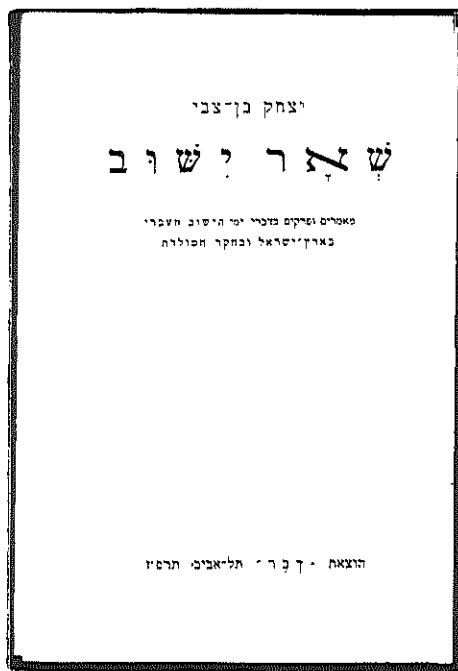
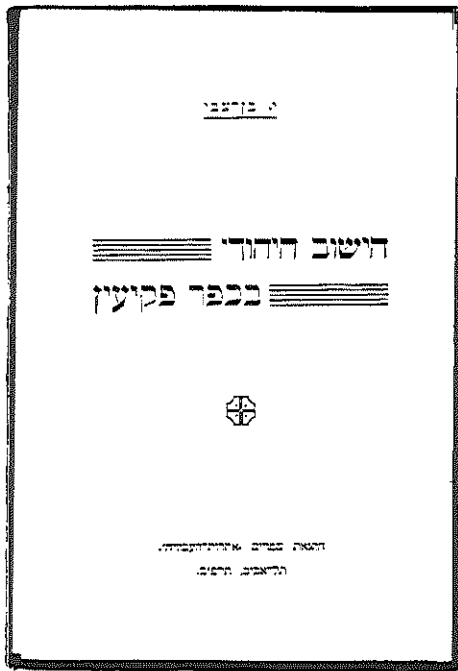
והציונות להעריך כי העלאת שרידי העבר ורמזיו החיים בהווה... לכלל תודעה בהירה ועקיבה - תציב בנין עשיר של ישות יהודית המתמסרת לכינונה מחדש של הציביליזציה היהודית. מכוחה ימצא הפרט היהודי את עצמו בצומת של פגישת הישות היהודית המסורתית עם נתיבות המחשבה והחברה של המאה הי"ט והמאה הכ'.

קולת העמיד את ההיסטוריוגרפיה הציונית על אופיה הסובייקטיבי המובהק, ושלל ממנה את הדטרמיניזם, הטוטליות וכוח הכפייה, לשון אחרת: היסטוריוגרפיה ללא מיתוס, מתוך בחירה מרצון וידיעת המגבלות, במציאות דמוקרטית ופתוחה.³ משהו התרחש אפוא בשדה

מחקר תולדות היישוב במרוצת חמישים השנה שחלפו מהופעת המהדורה הראשונה של 'שאר ישוב' עד הדפסת החוברת הראשונה של 'קתדרה', משהו שהלך והתעצם אף יותר בשנות השמונים והתשעים: השתחררות המחקר ההיסטורי מן הסד האידיאולוגי. אולם למעיין בספרו של יעקב ברנאי מתברר כי אין השתחררות זו שלמה ועקיבת. יתרה מזו, לצד צמיחתה של כתיבה היסטורית ביקורתית יותר גמשכת, ואף מתחזקת, מגמה הפועלת בכיוון הנגדי: 'ציוניזציה' של העבר - אך הפעם אין

3 י קולת, 'על המחקר והחוקר של תולדות היישוב והציונות', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 3-35. השווה עם דברים שכתב ד' גוטווין בביקורתו על הספר 'לאומיות, ציונות, אנטישמיות' מאת שמואל אלמוג: 'הבעיות של המרכיב האידיאולוגי בתפיסותיה של "אסכולת ירושלים" התגלתה באורח פרדוכסלי דוקא בתחום הציבורי-פוליטי. בתפיסה הניאורומנטית האורגניסטית של תולדות ישראל, אותה טיפחה "אסכולת ירושלים" היו גלומים מלכתחילה יסודות אי-רציונליים ואף טוטליטריים, שעלולים היו להזיז הלכי רוח ציבוריים שעמדו בניגוד לתפיסה הפוליטית והחברתית הנאורה והמתונה שבה החזיקו מייסדיה. סכנות אלה לא התממשו בתקופת התגבשותה של "אסכולת ירושלים", תקופת היישוב... בתקופת המדינה, כשהחלה הסכנה שבכות להיות איום של ממש, נדרשו שינוי והתאמה של תפיסותיה של אסכולה זו כאסכולה מדעית למציאות הציבורית החדשה'. ד' גוטווין, 'הדיאלקטיקה של ההיסטוריה הציונית', קתדרה, 69 (תשי"ט), עמ' 119. דברים אלה העוסקים בבנייתו של אלמוג את השפעתו של ההיסטוריון שמואל אטינגר על נטרולה של המגמה האירציונלית בהיסטוריוגרפיה הציונית, עומדים בניגוד לדבריו של ה' וסרמן, שאף הוא ניתח אותן תמורות ממש, ומצא בזן דווקא חיוק למגמות הלאומיות-הרומנטיות של המאה הי"ט. מעניין להשוות את דברי קולת שהובאו לעיל לדברי ח"ה

בן-ששון: 'רוב הדעות, התיאורים והניתוחים הרווחים באומתנו בעת החדשה על הויתתה של האומה, על מגמותיה, כוחותיה ותולדותיה טבועים בהתחלותיהם ובשרשיהם בתפישות א-היסטוריות. בהנחות שיסודן בתאוריה כאילו לא הקיבוץ מכריע, אלא היחיד מכריע, ובגישה שאין העבר רצוף, אלא לכל היותר, מערכת דגמים לבחירה חפזית, ח"ה בן-ששון, רצף ותמורה, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 36; מצוטט עליידי ה' וסרמן, 'הערות להיסטוריוגרפיה יהודית במדינת ישראל בעקבות ספרו של ח"ה בן-ששון - רצף ותמורה', כיונים, 34 (תשמ"ד), עמ' 110.

ממחקריו ההיסטוריים של יצחק בן-צבי. מימין: שער הספר 'שאר ישוב' (תרפ"ז); משמאל: שער החוברת 'היישוב היהודי בכפר פקיעין' (תרפ"ב)

למתרחש בימינו אלה באוניברסיטאות ובמוסדות המחקר השונים שבה. הוא עוקב אחרי התמורות הרעיוניות ששינו את תחומי ההתעניינות של החוקרים וקבעו את יחסם למקורות ההיסטוריים. הספר בנוי משלושה חלקים. בחלק הראשון עוסק המחבר במגמותיה המשתנות של ההיסטוריו-גרפיה של תולדות היהודים בארץ-ישראל, ומבחין חמישה שלבים בהתפתחותה: א. ראשית המחקר ברוח תנועת ההשכלה, 'חכמת ישראל' ומשכילי היישוב הטרומ-ציוני בארץ; ב. המחקר בראשית ימי התנועה הלאומית היהודית; ג. ההיסטוריוגרפיה הציונית בימי המנדט הבריטי (1920-1948); ד. המחקר במדינת ישראל בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים (1948-1967); ה. הקר היישוב מאז שנת 1967. החלק השני עוסק במקורות ההיסטוריים המשמשים את ההיסטוריון במחקריו ומתחקה אחרי שורשיהן של כמה מן השאלות ההיסטוריוגרפיות המרכזיות

מדובר בשימוש בסיפור הלאומי-הרומנטי ממורשת המאה הי"ט, אלא במגמה לספר את העבר הארץ-ישראלי בלשונה של האורתודוקסיה היהודית. כתיבת תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל רוויה מיתוסים, אפולוגטיקה ומרכיבים אידיאולוגיים (עמ' 8). ברנאי מתמודד בספרו עם כמה מאלו, תוך שהוא מנסה להפריד בין מחקר ביקורתי ל'כתיבה מגמתית עם הערות שוליים'. ואכן, כדרך של כל התנועות הלאומיות, גם שתי התנועות הלאומיות התובעות לעמיתן את הטריטוריה שבין הים התיכון למדבר כתבו את תולדות הארץ והאוכלוסיות שבה במרווח הצר שבין מיתוס למחקר. מחבר 'היסטוריוגרפיה ולאומיות' מציג לפני הקורא את רצף המחקר המדעי ההיסטורי מימי בראשית של 'חכמת ישראל' וחקר ארץ-ישראל האירופי-הנוצרי במאה הי"ט ועד

והווייתה החברתית משוקעים צמוק בתוך הקשר מסורתי טרום-מודרני, לתוך היסטוריוגרפיה לאומית-חילונית.

הראשונים מבין ההיסטוריונים היהודים שכתבו על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל ברוח לאומית היו מבחינות רבות 'רוויזיוניסטים'. הם ביקשו להשמיץ את קולה של קבוצה שראתה את עצמה מדוכאת ואילמת מבחינה היסטוריוגרפית. 'חכמת ישראל' באירופה של המאה הי"ט נוצרה ופרחה בהקשר של האמנסיפציה של היהודים, והדגישה בחקר העבר קווים ומגמות שהיו קשורים במציאות הפוליטית והתרבותית של מרכז אירופה. ואילו הכותבים ברוח לאומית ביקשו להראות את הזיקה

הבלתי נפסקת של עם ישראל לארץ אבותיו ולהשמיץ את קולם של היהודים בעידן שבו ראשי המדברים בחקר הארץ היו אנשי מדע וכנסייה מאנגליה, ארצות-הברית, גרמניה וצרפת. כבר אברהם משה לונץ קרא בהקדמתו לכרך הראשון של כתב-העת 'ירושלים' (1882) ליצור מחקר מדעי מנקודת מבט 'יהודית':

'ואנחנו עם ישראל אם כי גלינו מארץ חמדה זאת והננו נודדים בגוים, לבו ולמשסה כל היום, בכל זאת אין לנו לבוש בצור מחצבתנו זה בהביטנו לאחור אל ערש ילדותנו. ואף כי היום אשר עיני רבים נשואות לשוב ולרשת את הארץ...'⁵ היה זה רוויזיוניזם כפול:

התזרות ובשנות במחקר למין ראשיתו ועד עצם ימינו. מתוך סקירת המקורות 'שהשאירו לנו בני שלוש התברות שחיו בארץ... היהודים, הנוצרים והמוסלמים' (עמ' 60),⁴ ומתוך התייחסות גם אל המקורות החומריים מגיע ברנאי למסקנה שלא רק זמינות החומר הארכיוני אלא אף 'סיבות אחרות, פוליטיות ואידיאולוגיות' (עמ' 68), קבעו לעתים את מבחר המקורות שנעשה בו שימוש. הנושאים שבהם בחר ברנאי להתמקד הם: חלוקת תולדות ארץ-ישראל לתקופות והזיקה שבין תולדות העם היהודי להיסטוריה של ארץ-ישראל; רציפות היישוב היהודי מן הכיבוש הערבי במאה השביעית ועד לימי 'היישוב החדש', בשלהי התקופה העות'מאנית וכן מרכזיותה של ארץ-ישראל בתולדות היהודים. המחבר מברר את התמורות שחלו בנושאים אלה ומסיק כי בעשורים האחרונים חלה בקהיליית ההיסטוריונים האקדמיים התנערות משמעותית מן הקביעות הברוטות שאפיינו את הזרם המוביל בהיסטוריוגרפיה הציונית. כך למשל בנושא התיקוף מלמדת חלוקת התקופות הנהוגה בחוג לתולדות ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה (נכון לשנת תשמ"ז) על כך ש'נישטטשו כמעט לגמרי אותות ההיסטוריוגרפיה הציונית, הגם שתולדות היהודים נלמדות ביתר אינטנסיביות' (עמ' 77). זאת שעה שבאוניברסיטת בריאלין אומצה שיטתו של ההיסטוריון הציוני-סוציאליסטי בן-ציון דינור. חלקו השלישי של הספר מתמקד בסוגיות נבחרות בכתיבת ההיסטוריה של היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הי"ח והי"ט. כאן מתבררות במלוא מורכבותן בעיות שילוב תולדותיה של חברה דתית, שעולמה הרחני

אברהם משה לונץ
(1856-1918)

5 א"מ לונץ, ירושלים, א (תרמ"ב). מבוא [חסר עימוד]. וראה: י' ברטל, גלות בארץ: יישוב ארץ-ישראל בטרם ציונות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 11-13.

4 ברנאי מסתמך שם על ספרו של מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' ז.

פסקה עד עצם היום הזה – אם דרך ממשכים שאימצו מרכיבים של משנתו, אם דרך מי שיצאו למרוד בדרכו. ואכן, כפי שמלמד ספרו של ברנאי, חלק הגון מן השיח ההיסטורי של חקר היישוב היהודי בארץ-ישראל קשור בצורה זו או אחרת במורשת דינור.

יכולתם של ההיסטוריונים 'להשתחרר' מכבלי האידאולוגיות למיניהן ולכתוב את תולדותיה של הארץ אינה תלויה רק בבחירתם התפשית. אף הנועזים ביותר בביקורתם על הגזנות היסוד החוץ-היסטוריות של קודמיהם במחקר אינם יכולים לבטל את הקונטקסט בו הם כותבים. הם גם אינם יכולים להמציא שפה חדשה לחלוטין, שתהיה נייטרלית מבחינה פוליטית. הכתיבה בלשון העברית במדינה שנוסדה על בסיס האידאולוגיה הציונית ובטריטוריה שנכבשה במלחמה מאוכלוסייה אחרת בעלת שאיפות לאומיות מקבילות – כל אלה הופכים מיניה וביה כל 'נייטרליות' של היסטוריון ישראלי לנקיטת עמדה. מבחינה זו מי שמכונים בתקשורת הישראלית 'היסטוריונים חדשים' עושים בעבודתם המדעית אחת מן השתיים: הם מרחיבים יותר מאשר היסטוריונים אחרים את טווח הביקורתיות במסגרות שבהן הם נתונים או שהם מדמים כי הם מאמצים לעצמם את ההקשר והלשון של קבוצה אחרת. ספרו של ברנאי עוקב בין השאר אחרי תהליך ההדרגתי של הרחבת טווח הביקורתיות כלפי האידאולוגיה והמיתוס, תהליך המתרחש כבר עשורים אחדים בהיסטוריוגרפיה הישראלית. ממחקרו עולה כי אין זה תהליך אחד אלא שני תהליכים המתרחשים במקביל בשדה המחקר: מצד אחד גוברת הפתיחות והביקורתיות, ובלשונו, 'מגמה ביקורתית, לעתים נוקבת, נטולת האידאולוגיה והרומנטיקה' (עמ' 213), ואילו מצד אחר בא המיתוס הדתי, בין בגילוייו הלאומי, בין בצורתו

מהד גיסא ניסיון לשחרר את כתיבת ההיסטוריה היהודית מן השיח המשכילי-האמנסיפטורי וליצור פרמטרים חדשים להבנת העבר היהודי בארץ; מאידך גיסא שאיפה לנתק את תולדות ארץ-ישראל מן השיח הנוצרי-האירופי ולבנות להיסטוריה של הטריטוריה הזאת דגם היסטורי יהודי מיוחד. המגמה הרוויזיוניסטית הלכה והתעצמה ככל שהתפתח המפעל הציוני – כדברי ברנאי, 'ראו ההיסטוריונים היהודים את מחקריתם כחלק מן המאמץ הלאומי ואת עצמם כמשרתי הרעיון הציוני' (עמ' 48). לגאולת ארץ-ישראל במעשה הציוני הצטרפה אפוא גאולת ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ולבניית היישוב היהודי החדש בארץ נלוותה בניית היסטוריה חדשה. היסטוריה חדשה זאת חיברה אירועים מקוטעים ותקופות נבדלות בדברי ימי היהודים המעטים ששרדו בארץ במאות השנים האחרונות לרצף בעל משמעות; כותביה מצאו בפרשיות שונות מן העבר הרחוק שורשים לאירועי העת החדשה וגילו פְּעֵבֶר רמזים מוקדמים לבשורת הציונות; המיעוט היהודי הקטן האפיל במחקר הציוני על תולדות יתר התושבים, והנוכחות היהודית בפלשתינה היא שקבעה את מידת ה'היסטוריות' של הארץ. אך במשך השנים קרה מה שקורה ויקרה לכל רוויזיוניזם היסטורי: מה שהיה בשעתו תיקון לזרם ההיסטוריוגרפי השליטי, תיקון שיזמו וביצעו מי שלא ניתן להם פתחון פה, הפך בעצמו לזרם דומיננטי ומדוכאים ואילמים חדשים יצאו נגדו. הספר שלפנינו מצייר בצורה מפורטת את התפתחותה והתעצמותה של משנת תולדות ארץ-ישראל של ב"צ דינור, מאבותיה המרכזיים של האסכולה הירושלמית. תורתו של דינור, מלומד רב-צדדי, מחנך רב-השפעה וציוני-סוציאליסט נלהב, היתה כמעט שני דורות אפיק איתן של המחשבה ההיסטורית הציונית. השפעתו לא

'קידשה' ההיסטוריוגרפיה הדתית-הלאומית את הציונות וראתה בה בשר מבשרה של החברה המסורתית – תוליה ברצף אחד של הוויה נמשכת.

מאירת עיניים ביותר מבחינת הבנת תהליך ה'החזרה בתשובה' של ההיסטוריוגרפיה הציונית היא התמקדותו של ברנאי בחקר כמה מקרי מבחן של גלגולי הטיפול ההיסטוריוגרפי בתולדות הקהילה היהודית הטרומ ציונית בארץ ישראל. אכן בשני העשורים האחרונים פורסמו מחקרים רבים על היישוב היהודי במאה הי"ח והי"ט (חלק נכבד מן המחקרים בתחום זה ראה אור מעל דפי 'קתדרה'). עלייתו של גושא זה, שהיה שולי למדי הן מבחינת מספר הפרסומים שהוקדשו לו והן מבחינת המקום שתפס בפעילות האקדמית הישראלית, קשורה בצירוף גורמים אחדים, שהקשר ביניהם רופף למדי. הגורם הראשון שראוי לציין הוא פניית ההיסטוריונים אל 'ההיסטוריה הלוקלית', שתולדות היהודים במאות האחרונות נראו חלק טבעי ומובן ממנה. נוספה על כך גישה 'רוויזיוניסטית' כלפי המוסכמות הציוניות, שהטביעו סטיגמה של א'היסטוריות על מה שהיה כאן לפני העליות הלאומיות, והתמקדו בתולדות האליטות הרדיקליות של המאה העשרים. באופן פרדוקסלי למדי הוגשמה תביעת הציונים 'להיסטוריה נורמלית' (עמ' 76) לא בחקר תולדות העם הנורמלי שנברא מכוחו של המפעל הציוני, אלא דווקא ב'נורמליזציה' של תולדות העבר הטרומ ציוני. ברנאי עוקב אחרי מה שהתרחש בתחום זה מאז אמצע שנות השבעים, ומגיע למסקנה כי 'במחקר החדש, ובעיקר זה שמשנות השבעים ואילך, ניכרת מגמה ביקורתית, לעתים נוקבת, נטולת האידיאולוגיה והרומנטיקה שאפיינו את בני הדורות הקודמים. ואף-על-פי-כן, כפי שקורה

החרדית האנטי-ציונית, ותופס בהדרגה את מקומה של האידיאולוגיה הלאומית-החילונית. ברנאי מציין בהקשר זה לגבי חקר עליות תלמידי הגאון מווילנה לארץ-ישראל בראשית המאה הי"ט: 'עולה מהן נימה אידיאולוגית בת זמננו, השאובה מבית-המדרש של ישיבת "מרכז-הרב" ו"גוש אמונים"' (עמ' 169).⁶ כעין פרדוקס בתולדות התרבות מתגלה לעינינו מן הסקירה המקפת של שני התהליכים הללו בספרו של ברנאי.

ההיסטוריוגרפיה הציונית צמחה כחלופה לגישה הדתית הישנה כלפי ארץ-ישראל ובאה ל'שחררה' מן הכבלים הדתיים. היא יצרה מסלולי זיקה חלופיים לזיקה המסורתית בין היהודים לארץ, וטיפחה מוקדי קשר היסטוריים שהבליטו את המרד במסורת ואת השינוי שהל בחברה המסורתית עם הופעת התנועה הלאומית החדשה. בקצרה: ההיסטוריה באה לרשת את מקום הדת. ואילו ההיסטוריה הדתית-הלאומית הפנימה את כל חידושיה של התפיסה החילונית החדשנית על מנת 'להחזיר' את הזרם המורד במסורת, והמשנה את פרשנותה, אל אפיקי ההמשכיות והרציפות הא'היסטוריים. ברנאי אמנם עומד על האופי הדיאלקטי של הגישה הדתית-הלאומית ועל הסתירות והניגודים הפנימיים שבה. הוא מצביע למשל על כך שהעיסוק ב'יישוב הישן' סייע לאנשי המחנה הדתי-הלאומי דווקא ללחום באורתודוקסיה האנטי-ציונית. בעוד שההזדהות עם תולדות היישוב היהודי בארץ פרקה הרבה מן המתח שיצרה אצלם הזדהותם הפוליטית עם הרוב החילוני בתנועה הציונית. אולם בסופו של דבר

6 על הוויכוח בשאלת העליות מליטא ראה: ברטל (שם), עמ' 236-285, 315-317 והספרות הנזכרת שם.

עליות החסידים והפרושים למצעד עליות רצוף שנועד לגשר על מאות שנים של מיעוט נוכחות יהודית בארץ. וזאת תוך כדי ניתוקן הבוטה מן ההקשר ההיסטורי שלהן וחיבורן למסכת אירועים ורעיונות רחוקים בזמן ובמחנה. דינור שילב את עליות החסידים במגמות העת החדשה, ומצא בהן, כמו שמצא קודם בעליות ספיחי תנועת השבתאות במאה הי"ח, את בשורת האקטיוויזם והארגון החברתי האפייניים לתנועות הפוליטיות היהודיות הגדולות של מזרח אירופה בראשית המאה העשרים. אך לאחר שתש כוחה של האידיאולוגיה הלאומית-החילונית להמשיך ול'המציא' חסידות מבשרת ציונות, נסגר המעגל ההיסטוריוגרפי בידי הכותבים מן הזרם הדתי-הלאומי. וכך כתב יצחק ורפל בספרו 'החסידות וארץ ישראל': 'כן השמיעו אחדים את הדעה, שבחסידות יש לראות את מקורה של התנועה הציונית. דעה אחרונה זו נראית לי ביותר' (עמ' 150). הכתיבה הדתית-הלאומית, כפי שמראה ברנאי, קיבלה את הגישה הדינורית, אך שטטשה את הדיאלקטיקה שלה, והיא טוענת לרצף בלתי מעורער הנמשך למן העליות במאה הי"ח והי"ט ועד לעליות הלאומיות החדשות. יתרה מזאת, 'היישוב הישן', שראשיתו עם העליות הללו, הוא, לפי היסטוריונים כמרדכי אליאב, מניח היסודות למציאות היישובית המודרנית של המאה העשרים. וכך בשעה שעלו ניצניו של מחקר ביקורתי של התקופות הקרובות לנו בזמן, מחקר שאינו שבוי בראייה הציונית, החלה להתפתח במקביל כתיבה שבאה להגן על הראייה הזאת אך מן הצד האורתודוקסי דווקא.

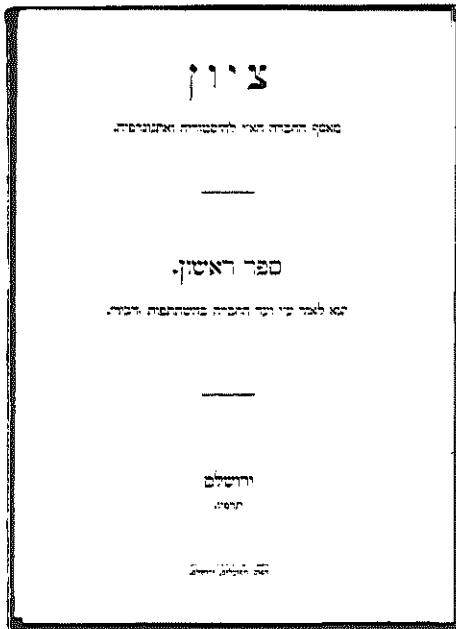
המתח העצום הגלום בעצם ההזדירה ההיסטורית של חוקר האמון על אמות מידה מדעיות לעולמה הרוחני של קהילה דתית נחשף בפרק שבו דן ברנאי במקורות הארץ-ישראליים בספר 'שבחי

לעתים קרובות, גדול כוחו של המיתוס מכוהו של המחקר הביקורתי' (עמ' 213). ה'מיתוס' ההיסטורי, זה הלאומי-הרומנטי, נסוג אפוא מפני הביקורת המדעית, אך שב ומתבצר בחיקה החם והנעים של המיתולוגיה הדתית-הלאומית. חמישה מקרי מבחן נבחרו על ידי המחבר כדי לברר את התמורות שחלו בחקר היישוב הטרומ ציוני: החיבור ההגיוגרפי 'שבחי הבעש"ט' כמקור היסטורי; עליות החסידים הראשונות לארץ-ישראל בסוף המאה הי"ח; עליות הפרושים מליטא בראשית המאה הי"ט; גלגולי תפיסת 'היישוב הישן' בהיסטוריוגרפיה; מעשיו ומחליו של הפילנתרופ היהודי-הבריטי משה מונטיפיורי וזיקתו אל יהודי הארץ. כל המקרים הללו הם דוגמאות מעולות לבירור הבעייתיות של ההיסטוריוגרפיה היהודית בכלל ושל זו המתמקדת בתולדות היישוב הטרומ ציוני בפרט. זאת משום שמדובר בתופעות הנטועות עמוק במציאות החברה היהודית המסורתית ובעולמה הרוחני; חברה זו והווייתה הרוחנית עמדו במאה הי"ט בעימות רב-עצמה עם תמורות העת החדשה ונחשפו להתפשטות התרבות המערבית ממרכז אירופה אל שוליה.

כמו שאירע בתנועות לאומיות אחרות, תבעו כותבי ההיסטוריה הציונית מאירועי העבר להישמע לשיח הלאומי החדש. הם החילו את הפוליטיקה, האידיאולוגיה והמנטליות של תנועות רדיקליות בעלות אופי חילוני על תופעות בדורות קודמים, נטו שלא להתחשב בעולמם הפנימי של בני דורות אלה, או כלשונו של ארנסט גלנר: 'התרבויות שהלאומיות, לטענתה, מגינה עליהן או מחייה אותן, הן, לעתים קרובות, המצאה שהיא עצמה המציאה, או שהן שובו על ידה לבלי הכר'.⁷ כך צורפו

7 גלנר (לעיל, הערה 1), עמ' 82-83.

'האמת ההיסטורית' של מחברי השבחים, של מספרי האגדה החסידית ושל קוראי הקבצים הלגנדריים בני התורה המסורתית. החוקרים הביקורתיים דלו מן הטקסט האי-היסטורי את המקורות ההיסטוריים: עובדות, תאריכים, שמות וקטעי טקסטים שנשאלו ממקורות אחרים. לעומת זאת הקורא המאמין בקדושת השבחים

שער הגיליון הראשון של כתב-העת 'ציון' (תרפ"ו)

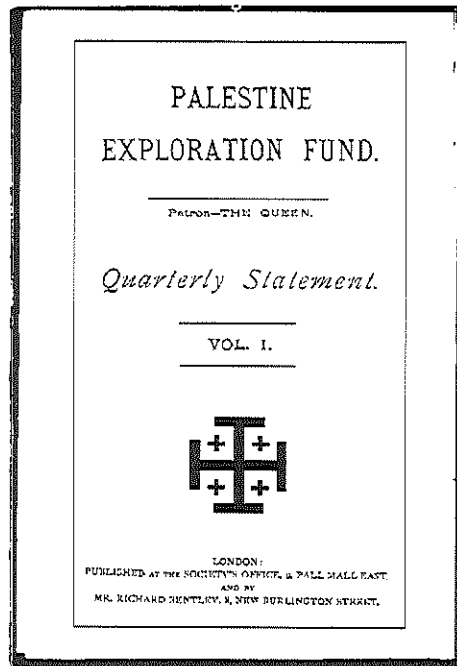
ממשיך לקרוא אותם בצורה אי-היסטורית. לכן כאשר באים מחברים אורתודוקסים לחבר את תולדות החסידות בארץ-ישראל, אין זה רק עוד מקרה שבו 'הפנימה האורתודוקסיה גורם מודרני והשתמשה בו לצרכיה' (עמ' 193) אלא גם החזרת המקור ההיסטורי אל תחום המיתולוגי. ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית העוסקת בעליות החסידים נבדלת מן המחקר המודרני בכך שהיא מאמינה בקדושת המקורות. ואמונה זו מקשה על הכותב האורתודוקסי לראות בטקסט שלפניו סתם 'מקור היסטורי' ולא 'היסטוריה קדושה'. והדברים אמורים לא רק ב'שבחי

הבעש"ט'. 'שבחי הבעש"ט' הוא קובץ אגדות על חייו ופעולותיו של ר' ישראל בעל שם טוב, מייסד החסידות, והוא מכיל גם סיפורים על ממשיכיו וידיעות על החסידים בארץ-ישראל. אחת התופעות המתודולוגיות המרתקות ביותר בחקר תולדות תנועת החסידות היא השימוש בספר 'שבחי קדושים' שראה אור בראשית המאה הי"ט לשחזור של תופעה היסטורית בכלים מודרניים. לפרשה זו הוקדש אף מחקר מפורט, שראה אור בימים אלה ממס.⁸ לכאורה מה לחיבור הגיוגרפי בעל אופי אגדי מובהק, שקוראיו מאמינים בקדושת הטקסט שלו, ולמחקר היסטורי ביקורתי שעורך היסטוריון קטן אמונה? לאמיתו של דבר מקרה 'שבחי הבעש"ט' הוא מעין משל, או דוגמה בזעיר אנפין, למחקר ההיסטורי העוסק בטקסטים קדושים בגישה 'חיצונית'. המאמין בקדושת הטקסט לא יפקפק באמיתות כל מה שנאמר בו. המעיין הביקורתי לעומת זאת יופתע לטובה אם יתאמת משהו ממה שנאמר בו על-ידי בהינה בכלים ביקורתיים. והנה כפי שמראה ברנאי (על סמך מחקריו ומחקרי אחרים): 'אמינותו ההיסטורית של ספר "שבחי הבעש"ט" עוברת לאהרונה רביזיה חיובית משמעותית' (עמ' 147). מתברר כי סיפורי האגדה מכילים גרעינים היסטוריים ברורים, וכי המרכיב ההיסטורי בסיפורים על ארץ-ישראל מבוסס על איגרות שנשלחו לחוץ-לארץ. הפעלת כלי הביקורת המדעית על חומר בעל אופי לגנדרני מאפשרת לחוקר 'לגאול' את ההיסטורי מן המיתולוגי. אולם מה שלא הבלית ברנאי הוא ש'שבחי הבעש"ט' הוא עצמו סוג של 'היסטוריוגרפיה', שבה המיתוס האי-היסטורי הוא

8 M. Rosman, *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov*, Berkley-Los-Angeles-London 1996, p. 149

סביב פרסומיהם של מי שמכונים 'ההיסטוריונים החדשים': הביקורת על עיקריה של ההיסטוריוגרפיה הציונית וההתנתקות מקווי היסוד שלה לא החלו בשלהי שנות השמונים, אלא הופיעו, כמשנה סדורה וחלופית, כבר במחצית הראשונה של שנות השבעים. הראשון שהתריע על טעות חמורה זאת, שהיא מוצר של הדימוי העצמי של מי שמכונים 'ההיסטוריונים החדשים', ותוצר לוואי של עמדה אידאולוגית מסוימת, היה ההיסטוריון היהודי-האמריקני דרק י' פנסלר. במאמר שראה אור לפני תודשים אחדים, בקובץ מיוחד שהוקדש לביקורת ההיסטוריוגרפיה הישראלית, כתב פנסלר:

[בני] מוריס מציג דיכטומיה חדה בין 'דור של בני אומה', שחוו את שנת 1948 'כמשנתפים בוגרים בעלי מחויבות' לדור חדש שנוולד סביב שנת 1948 וגדל בתוך 'ישראל פתוחה יותר, מטילת ספק וביקורתית כלפי עצמה מאשר ישראל שלפני 1967, לפני 1973 ולפני מלחמת לבנון של ההיסטוריונים הישנים'. קביעה זו מצמצמת את כל התקופה שבין אמצע שנות השישים לראשית שנות השמונים לנקודה אחת ומסלקת הצדה דור שלם של מלומדים שייסדו את חקר הציונות וה'יישוב' כדיסציפלינה אקדמית רצינית. ההיסטוריוגרפיה הישראלית היא אכן ברייה צעירה, אך היא לא גולדה עם הופעת 'ההיסטוריה החדשה' [המרכאות שלי, י"ב] באמצע שנות השמונים... 'ההיסטוריה החדשה' היא חלק מתהליך נמשך והולך של חדשנות - חדשנות שהחלה לפני הופעת קבוצת חוקרים חדשה זו, ונמשכת מחוצה לה.⁹

שער הגיליון הראשון של כתב-העת Palestine Exploration Fund Quarterly (PEFQ) (1869)

הבעש"ט" אלא בכל טקסט יהודי מסורתי יהא אשר יהא, ומה גם שהמדובר ב'ארץ הקדושה', ב'לשון הקודש' וב'עם הקודש'. אין ספק כי שטטוש הגבולות בין 'מקור היסטורי' לבין האמונה בגרסה הנאמנה של הסיפור ההיסטורי עצמו מצוי לעתים לא רק בכתיבה החרדית אלא גם בהיסטוריוגרפיה הדתית-הלאומית. אין כאן רק מה שברנאי מכנה (בדברו על עליית הפרושים): 'מקורות אותנטיים ושאנים אותנטיים, בתוספת אגדות, שמועות ומקורות מאוחרים, משמשים בערבוביה... רוב החוקרים, אף-על-פי שהיו מודעים למכשלות שמעמידים המקורות, השתמשו בהם כאילו כולם אותנטיים (עמ' 176); יש כאן גם אמונה במיתו וניסיון להתדירו אל תוך הדיון ההיסטורי.

מן הרצף ההיסטוריוגרפי הנפרש לפני הקורא בספרו של ברנאי משתקף בבירור מה שרבים כל כך תבחינו בו בלהט הדיון התקשורתי שהתעורר

9 D.J. Penslar, 'Innovation and Revisionism in Israeli Historiography', *History and Memory*, 7, 1 (1995), pp. 125-126

היהודי הועמדה בסימן שאלה; הרקע לעליות הטרומ מודרניות חדל להיות חלק מן הקונטקסט הציוני; ומציאות עם שני בארץ הפכה מבעיה פוליטית עדינה לנושא מחקר לגיטימי. אולם ההבדל הגדול בין התמורה השקטה, אך היסודית, שהתרחשה בשלושים השנה האחרונות בהיסטוריוגרפיה הישראלית, לבין האירוע הבוטה של הופעת 'ההיסטוריונים החדשים' בשלהי שנות השמונים הוא בהקשר החוץ-אקדמי דווקא. התמורה השקטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית התרחשה, וממשיכה להתרחש, בלא

בן-ציון דינור
(1884-1973)

שמתולליה והמשתתפים בה משתמשים במחקר כדי לנגח ישירות את הציונות. מחקרים אינם באים לעולם כדי להוכיח את אשמת מדינת ישראל ב'קנוניות' מרושעות כלפי עמים וקבוצות אתניות ובחטאים אפלים נגד עקרונות המוסר והצדק - זאת אף-על-פי שלעיתים מסקנות מחקרים אלה בוטות, מכאיבות או מביכות ביותר מנקודת המבט הציונית הישנה. 'ההיסטוריונים החדשים' לעומת זאת נוטלים חלק, במוצהר או במובלע, בוויכוח הפוליטי העכשווי. בכך הם מחזירים אותנו לסגנון ולרוח של ימי בראשית של ההיסטוריוגרפיה הציונית, ימים שבהם, אם להזדקק ללשונו של ברנאי, ראו עצמם ההיסטוריונים 'כדוברי התנועה הציונית במאבקה על ארץ-ישראל' (עמ' 84). כך למשל מסיים הסוציולוג אורי רם, איש אוניברסיטת חיפה, את דיונו הביקורתי המעמיק בבן-ציון דינור, האישי ותורתו, בהכרות עמדות פוליטית מובהקת: 'ביקורת ההיסטוריוגרפיה הציונית

ההתנתקות מן ההיסטוריוגרפיה הציונית, התרחשות אינטלקטואלית בעלת חשיבות מכרעת באקדמיה הישראלית, לא אירעה ביום אחד, ולא לוותה בקולות ובברקים מצד התקשורת הכתובה והאלקטרונית. היה זה תהליך ממושך, מורכב והמקמק למדי, תהליך מן הסוג שהיסטוריונים הושפים לאחר מעשה, ולא אירוע 'תקשורתי' המוצג לעין כול בכותרות שמנות, או מוטה בבוטות בזעקות הוויכוח הטלוויזיוני נוסח ישראל. תהליך התמורה לא התמקד אך ורק בקונפליקט הישראלי-הערבי או במלחמת 1948 נסיבותיה והשלכותיה, מוקד הכתיבה של 'ההיסטוריונים החדשים'; הוא גם לא הצטמצם רק בשואת יהודי אירופה במאה העשרים ובמעשים ובמחדלים של ארגונים ותנועות בתקופה נוראה זו - תהליך התמורה נפרש לאורך מגוון תקופות היסטוריות והתפור על פני התפוצה היהודית. היה בו יסוד מובהק של 'רוויזיוניזם' היסטורי, אך לא במובן הפשוט והבוטה של חשיפת שקרים או גילוי קנוניות נפשעות, שהוסתרו בידי ממסדים וסוכנויות תעמולה.¹⁰ תהליך ההינתקות מן ההיסטוריו-גרפיה הציונית בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בניתוק הקשר שבין כתיבת היסטוריה לבין שירות צורכי האומה. לא עוד כתיבה מגויסת לשם הוכחת 'זכותנו על הארץ' או 'רציפות היישוב'. אך יותר מזאת, נשתנה מעמדן של הנחות היסוד העיקריות של ההיסטוריוגרפיה הציונית: מרכזיות ארץ-ישראל בתולדות העם

10 'על פי הצגת הארועים בחיבורים אלה, כביכול לא היה ספק בלבבות קבוצתיי היישוב בדבר הנצחון שיבוא, ולפיכך יש לראות את כל התלטותיהם ופעולותיהם לגבי הערבים כמעשים מתוכננים ושקולים... קבוצתיים.' 'בן-ארצי, 'על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות', קתורה, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 164.

ובוודאי אינן תובעות טוטאליות. 'במחקר המדעי הביקורתי יש, אפוא, השתחררות רבה ממחלות הילדות של היסטוריוגרפיה צרה ומגמתית, ויש יותר נכונות ופתיחות לבחון מוסכמות ולבקר מיתוסים' כותב ברנאי (עמ' 59). 'ההיסטוריונים החדשים' אינם נכללים בספר שלפנינו, ולא במקרה: למיטב ידיעתי עדיין לא נכתבה עבודה ברוח 'ההיסטוריונים החדשים' על יהודי ארץ־ישראל בתקופות שבהן עוסק ספרו של ברנאי. כתיבה כזאת יש בה כנראה מבחינתם הודאה בלגיטימיות של סיפור היסטורי שאינו קיים: יישוב יהודי בארץ־ישראל לפני 1881 הוא בוודאי עוד בדיה ציונית.

שני תהליכים מנוגדים מתחוללים בשלושים השנים האחרונות בכתיבת ההיסטוריה של עם ישראל בארץ־ישראל והם מגיבים זה על זה במוצהר או במובלע. מצד אחד הולך המחקר ההיסטורי ומשתחרר מן הסיפור הציוני שעוצב על־ידי דור המייסדים של ההיסטוגרפיה הציונית, מהפכה שקטה משנה בעקביות וביסודיות את מרכיביה של תמונת העבר הארץ־ישראלי. מצד אחר אומץ הסיפור הציוני על־ידי המחנה הדתי־הלאומי, והחזר 'אל המקורות'. המיתוס חוזר אל ההיסטוריוגרפיה, אף הפעם בכסות אקדמית. חלק נכבד מן המחקרים שבהם מתגלים שני התהליכים הסותרים הללו ראה אור מעל דפי 'קתדרה', במרוצת עשרים שנות הופעתו של כתבי־העת - כך עולה מן הרשימה הביבליוגרפית הנלווית לספרו של ברנאי (עמ' 214-240; עשרים ושמונה מאמרים מ'קתדרה' נמנים ברשימה). הספר 'היסטוריוגרפיה ולאומיות' חושף לפנינו טפח מן הדיאלוג והגיוגרפיה, דיאלוג שבו 'ארץ הקודש', שהפכה ל'מולדת היסטורית', נקרעת בין קודש לחול ובין מחקר מדעי למיסטיקה דתית־לאומית.

וניסוח חלופות לה, עתידה לעלות כחלק מן הדמוקרטיזציה של החברה הישראלית ולהופעת רב־תרבותיות בה. היא תתקל לבטח בהתנגדות המשמרת האידיאולוגית הישנה, ובכלל זה אגפה האקדמי.¹¹ אורי רם סובר ככל הנראה ששיטתו ההיסטורית של דינור עדיין חיה וקיימת, עשרות שנים לאחר שתלמידי תלמידיו של ההיסטוריון הציוני הגדול לא הניחו כמעט שום חלק במשנתו שלא דחו - דבר העולה בצורה ברורה וחדה מספרו של ברנאי. רם גלחם בנרטיב ציוני שעבר מן העולם האקדמי אל הכתיבה הדתי־הלאומית.

העתק של מנורה מהתקופה הביזנטית שנמצאה בבית־הכנסת במקיעין

ההיסטוריוגרפיה העכשווית על רקע התמורות בחברה הישראלית. ביקורת ההיסטוריוגרפיה הציונית קיימת זה עשורים אחדים, וכבר נוסחו חלופות לא מעטות להנחותיה במקצוע תולדות ארץ־ישראל. אך בניגוד לגישה החד־ממדית של מי שמכנים את עצמם 'היסטוריונים חדשים', גישה התובעת החלפת סיפור היסטורי אחד (הציוני) באחר והצגתו של הסיפור האחר כהתגלמות האמת ההיסטורית השלמה - להיסטוריונים מן הדור של 'פוסט־1967' החלופות אינן ברורות, אינן חד־משמעיות,

11 U. Ram, 'Zionist Historiography and the Invention of Modern Jewish Nationhood: The Case of Ben Zion Dinur', *History and Memory*, 7, 1 (1995), p. 118